

UOT 78.08:801.81**NAĞIL OBRAZLARININ MAGİK STRUKTURU VƏ TİPOLOGİYASI**

Sevda İMANOVA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
folklor institutu
Bakı / AZƏRBAYCAN
sevda.imanova@hotmail.co.uk

XÜLASƏ

Məqalədə müəllif folklor və magiya əlaqələrinə nəzər yetirməyə çalışmışdır. Folklor və magiya əlaqələrinin daha dərinədən tədqiqi üçün müəllif folklorun ən işlək epik janrlarından olan nağılları obyekt kimi seçmişdir. Burada nağıl janrı və konkret nağıl nümunələri üzərində folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasına nəzər salınmışdır. Bəllidir ki, nağıllar ən qədim folklor janrı sayılan miflərlə və qədimi tarixi görüşlərlə bağlıdır. Məqalədə nağıllarda rast gəlinən dərviş obrazına da toxunulur. Müəllif göstərir ki, nağıllarda magiya ilə birbaşa bağlı olan obraz dərviş sayılır. O, öz fəaliyyətində sehr və magiyadan istifadə edir. Ümumiyyətlə, nağıllarda folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının tədqiqi baxımından diqqəti ilk növbədə nağıl janrının yaddaşında daşlaşmış magik görüşlər cəlb edir.

Açar sözlər: nağıl, magiya, folklor, cadu, sehr, janr.

MAGICAL STRUCTURE AND TYPOLOGY OF FAIRY TALES**SUMMARY**

In the article, the author tried to look at folklore and magic relations. For a more thorough investigation of folklore and magic relationships, the author chose fairy tales from the most energetic epic genres of the folklore. Here, the semantic structure and typology of folklore and magic relations on the tale genre and concrete tale samples are examined. It is clear that tales are linked to myths and ancient historical views that are considered to be the oldest genre folklore genre. The article also touches the image of the dervish that is found in fairy tales. The author shows that the fairy tale that is directly linked to magic is considered dervish. He uses magic and magic in his work. Generally speaking, in terms of the semantic structure and typology of folklore and magic relations in fairy tales, attention comes primarily to the magical meetings in the memory of the genre genre.

Key words: fairy tales, magic, folklore, witchcraft, magic, genre.

МАГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И ТИПОЛОГИЯ СКАЗОК

РЕЗЮМЕ

В статье автор попытался взглянуть на взаимосвязи фольклора и магии. Для более тщательного изучения взаимно связей фольклора и магии автор выбрал сказки из самых энергичных эпических жанров фольклора. Здесь исследуется семантическая структура и типология фольклорных и магических отношений на основе жанра сказки и конкретных образцов. Понятно, что рассказы связаны с мифами и древними историческими взглядами, которые считаются старейшим жанром фольклора. В статье также затрагивается образ дервиша, найденный в сказках. Автор показывает, что образом сказки, непосредственно связанный с магией, считается дервиш, который использует магию в своей деятельности.

Ключевые слова: сказки, магия, фольклор, колдовство, магия, жанр.

Mövzunun aktuallığı. Folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının tədqiqi nağıllardan yan keçmədən mümkün deyildir. Çünki nağıllar elə bir folklor janrıdır ki, miflərlə, qədim magik görüşlərlə sıx bağlıdır. Dastanlarda olduğu kimi, nağıllarda da magiya ilə birbaşa bağlı olan obrazlar var. Məsələn, öz fəaliyyətini sehr və magiyadan istifadə etməklə həyata keçirən dərviş obrazı. Eləcə də nağıllarda magiya ilə birbaşa bağlı olmayan elementlər - magik düşüncə qalıqlarını əks etdirən motivlər, ünsürlər az deyildir.

Nağılların magiya ilə əlaqəsi, yaxud nağıllarda magiya məsələsi ilk növbədə nağıl janrının poetikası ilə bağlı problemdir. Nağıllar, xüsusilə sehrli nağıllar ən əski mifoloji görüşlərlə, o cümlədən magik düşüncə ilə bağlıdır. Bu ilkinlik nağılın janr yaddaşına hopmuşdur. Bundan dolayı nağıllarda folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının tədqiqi baxımından diqqəti ilk növbədə nağıl janrının yaddaşında daşlaşmış magik görüşlər cəlb edir.

Nağılın janr yaddaşı və magiya. Ümumiyyətlə, "janr yaddaşı" folklor mətnlərinin poetik strukturunun mühüm məna qatlarından biridir. R.Kamal (Rəsulov) "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun metaforik arxetiplərindən bəhs edən tədqiqatında "janr yaddaşı" məsələsinə ayrıca toxunaraq yazır ki, qəhrəmanlıq eposları müxtəlif ritualların, ritual simvollarının öyrənilməsində xüsusilə "münbit" və mühüm mənbələrdir, onlar davranış ritualının spesifik xüsusiyyətlərini daha həssaslıqla qoruyub saxlayır (1, s.7).

Müəllifin bu fikrindən aydın olur ki, folklorun müəyyən janrları qədim görüşləri özündə daha çox qoruyur. O, buna qəhrəmanlıq dastanlarını misal göstərir. Nağıllar da belə janrlardandır. Bu janrın özündə bir qədimlik var. Bu cəhət nağıl janrının poetik spesifikasi, janr yaddaşı və s. haqqında deyilmiş fikirlərdə də ifadə olunub. Biz bu yarımfəsildə folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası problemini həmin deyilmiş fikirlərin təhlili

üzərindən həyata keçirməyə çalışacağıq.

Nağılların məşhur tədqiqatçılarından olan V.Y.Propp göstərir ki, nağılların öyrənilməsi üçün elm böyük işlər görmüşdür. Nağıllar haqqında son dərəcə geniş, əhatəli ədəbiyyat mövcuddur. Tək bircə göstərilən əsərlərin, dünyada çap edilən nağıl məcmuələrinin və aparılan tədqiqatların biblioqrafik göstəricisi bir neçə cildi əhatə edir... Elə xalqlar da vardır ki, öz nağıllarını çox az şəkildə toplayıb çap edə bilmişlər. Onların toplama işi hələ başa çatdırılmamışdır (2, s.226).

Görəsən, nağıllar haqqında, müəllifin özünün göstərdiyi kimi, bu qədər "böyük işlər görüldüyü" və "son dərəcə geniş, əhatəli ədəbiyyat mövcud" olduğu halda nəyə görə Propp kimi bir alim "toplama işini hələ başa çatmamış" hesab etmişdir?

Bu sualın cavabı bizim problemimizin - folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası məsələsinin də üzərinə müəyyən qədər işıq salır.

V.Y.Propp, bildiyimiz kimi, nağılların morfoloji strukturu, ritual-mifoloji poetikası sahəsində görkəmli tədqiqatların müəllifidir. O, bir təcrübəli nağılşünas kimi bilirdi ki, yeni-yeni nağıllar toplandıqca, bu, nağıl janrının yaddaşına daha dərinə boylanmağa imkan verir. Yəni hər bir nağıl ilkin dünyagörüşü, mifik təsəvvürlər, magik görüşlərlə bağlı hansısa zəruri məlumat "qəlpəsinə" malikdir. Odur ki, alim nağılların durmadan toplanmasını vacib hesab edirdi.

Qeyd edək ki, Proppun bu fikri Azərbaycan nağıllarına da eyni dərəcədə aiddir. Bizim nağıllarımız dünya haqqında ilkin-ibtidai təsəvvürlərlə, magik obraz və motivlərlə zəngindir. Onlar daha çox toplandıqca nağıl yaddaşının sirləri daha çox açılacaqdır. Bu cəhətdən mərhum A.Nəbiyev də nağılların toplanması məsələsini "milli nağılcılığın problemi" kimi səciyyələndirmişdir (2, s.327).

Hər bir janrın poetikasını təşkil edən əsas, aparıcı əlamət olduğu kimi, nağıllarda da belə "əsas əlamət" vardır. V.Y.Propp yazır: "Nağılların əsas əlaməti hələ Belinski tərəfindən təyin edilmişdir. Bu əlamət ondan ibarətdir ki, danışılanın gerçəkliyinə nə söyləyən, nə də qulaq asan inanmır. İlk baxışdan adama elə gəlir ki, bu əlamət əhəmiyyətli deyil, belə ki, o öz-özlüyündə nağılın xarakterini təyin etmir. Hətta adama elə gələ bilər ki, bu nağılın əlaməti deyil, bu dinləyicinin inanıb-inanmamasından asılıdır. Amma bütün bunlar belə deyil. Nağılın bünövrəsini xəyal, uydurma təşkil edir və bu əlamət, əsasən, nağılların poetikasını əhatə edir" (3, s.47).

Biz də bu fikirlə razıyıq. Doğrudan da, nağılın bünövrəsini xəyal, uydurma təşkil edir və bu əlamət, həqiqətən, nağılların poetikası üçün əsasdır. Əlavə etmək istərdik ki, bu "əsas" bizə bu gün inanılmaz reallıq - uydurma kimi görünə də, elə "əsas olan" odur. Çünki nağıllarda yalan, uydurma magiya ilə bağlıdır, onu ifadə edir və ən başlıcası, magiya öz çağının əsas reallığı, inanılan həqiqətidir.

Qeyd edək ki, nağıl janrının əsas əlaməti məsələsinə nağılın estetik

problemlərini araşdırmış V.E.Qusev də toxunmuşdur. O yazır: "Nağılın əsas janr əlaməti ondan ibarətdir ki, onda ictimai və ailə münasibətlərində olan narazılıqların və ziddiyyətlərin əsas mahiyyəti təsvir olunur, hansının ki, tarixən konkret və həqiqi həlli mümkün olmamışdır, məhz ona görə də nağıl fantastik uydurma xarakteri daşıyır" (4, s.124-125).

Müəllifin bu fikri nağıl janrının sosial problemlərin həlli vasitəsi olmaq baxımından diqqəti çəkir. Yəni real problemlər qeyri-real kontekstə, başqa sözlə, poetik müstəviyə köçürülür və həll edilir. Ancaq göründüyü kimi, fantastik uydurma, yəni həm də magik təsəvvürlər burada əsas vasitəyə çevrilir.

Nağıllarda əsas əlamət məsələsindən danışan Y.A.Kostyuxin isə belə hesab etmişdir ki, nağıllarda əlamət təhkiyənin qeyri-dəqiqliyi, yəni uydurmanın xarakteridir. Göründüyü kimi, Y.A.Kostyuxin də əsas əlamət olaraq yuxarıdakı müəlliflər kimi "uydurma" konseptini vurğulamışdır. Məhz bundan dolayı rus nağıllarının tanınmış tədqiqatçılarından olan V.P.Anikin nağılın bir janr kimi spesifikliyini nağıldakı uydurmanın xarakterində axtarmağı, ona həqiqətlə əlaqəsi nöqtəyi-nəzərindən, tarixi mənşəyi və ideya-bədii funksiyası cəhətdən baxmağı təklif edir .

Qeyd edək ki, **"nağıldakı uydurmanın xarakteri" nağılı yaradan xalqın bədii təxəyyülünün həm də magik potensiala əsaslanan gücünü, vüsətini ifadə edir. Çünki magiya təsəvvürlər sistemi kimi eyni zamanda poetik potensiyadır.** Bu poetik potensiyadan nə dərəcədə və hansı keyfiyyətdə istifadə olunması hər bir xalqın nağılçılıq ənənəsinin poetik əyarını müəyyənləşdirir.

Nağılların digər məşhur tədqiqatçısı E.V.Pomerantseva bu janrın poetikasına müqayisəli şəkildə yanaşaraq yazır ki, folklorun başqa janrlarından fərqli olaraq, nağıl quraşdırılmış uydurmadır və ona uydurma kimi baxmaq lazımdır" (5, s.137).

Burada **"quraşdırılmış uydurma" ifadəsi bizim yuxarıda dediyimiz magik potensiyadan hansı poetik keyfiyyətdə istifadə olunmasına işarə edir.** Yəni "uydurma" - magik-fantastik təsəvvürlər sisteminin özünü, "quraşdırma" ifadəsi isə ondan istifadə ənənəsinin gücünü, keyfiyyətini bildirir.

Müəllifin bu fikrində nağılın həqiqətlə uyğunluğu bizim magiyanın reallığın fantasmaqorik metaforası olması haqqındakı fikrimizi təsdiq edir. Doğrudan da, nağıl bədii cəhətdən obyektiv surətdə əsaslandırılmış əfsanəvi əsərdir. Burada "obyektiv surətdə əsaslandırma" magik fantaziyanın birbaşa reallığı ifadə etməsi anlamındadır.

Azərbaycan nağıllarının görkəmli tədqiqatçılarından olan Hənəfi Zeynallı göstərmişdir ki, nağıllarda zəngin təhkiyə var, bəziləri fantastik və satirik (qaravəllisayaq) üslubdadır və nağıllar hər elin keçirmiş olduğu tarixi hadisələrdən doğan və nəhayət, həyatın bu günündən doğan janrdır.

Hənəfi Zeynallının bu fikrini təhlil etdiyimizdə aşağıdakı mənalara üzə çıxır:

a) *Nağıllar zəngin təhkiyəyə malikdir:*

Buna folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası baxımından yanaşsaq, nağıllarda zəngin təhkiyənin olması magiyanın nağıl janrının ən mühüm poetik əlaməti olan təhkiyə - narrativ elementi ilə bağlılığını ortaya qoyur.

"Təhkiyə" - hərfi mənada "hekayə", "hekayəçilik", "nəqletmə" mənasındadır. Hər bir folklor janrının özünəməxsus təhkiyə forması, qəlibi var. Bu forma-qəlib özündə əski, mifik görüşləri, o cümlədən magik görüşləri ehtiva edir. Fikrimizi bir qədər də aydın ifadə etməyə çalışsaq, deməliyə ki, forma bütün hallarda məzmunla bağlıdır. Forma ilə məzmun bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır: hər bir məzmunun özünün müəyyən ifadə forması var və buna uyğun olaraq hər bir forma da bütün hallarda müəyyən məzmunla bağlı olur. Bunlar bir-birindən ayrılmazdır. Təhkiyə də bir formadır. Bu halda o da müəyyən məzmunla bağlıdır. Şübhəsiz ki, nağılların təhkiyə forması qədim olduğu kimi, bu formanın bağlı olduğu məzmun da əski, ibtidai və ilkindir. Magiya da bu ibtidai görüşlər sırasına aiddir.

b) Nağıllar həm də fantastik üslubdadır:

Nağıllarda fantastika anlayışı birbaşa magiya ilə bağlıdır, daha doğrusu, onunla şərtlənir.

Fantastika - qeyri-adiləkdir. Nağıllar, xüsusilə sehrli nağıllar qeyri-adiləklərlə zəngindir. Adi həyat problemlərinin qeyri-adi üsullarla həllinin əsas vasitələrindən biri magiyadır.

c) Nağıllar hər bir xalqın keçirmiş olduğu tarixi hadisələrdən doğan və nəhayət, həyatın bu günündən doğan janrdır:

Bu fikir də folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının üzərinə işıq salır. Nağıl öz məzmunu ilə nə qədər qədim olsa da, o, bir folklor janrı kimi daim müasirdir. Hər yeni nəsil onu öz həyatına uyğunlaşdıraraq yaşadır. Bu da onu göstərir ki, nağıllardakı magik görüşlər də müasirləşərək həyatın hər bir gününə sıx şəkildə bağlanır.

Görkəmli folklorşünas, o cümlədən nağılların toplanması və tədqiqi ilə bağlı dəyərli işlərin müəllifi M.H.Təhmasib nağıl janrının poetikasına dastanla müqayisədə yanaşaraq yazır ki, dastan olmuş bir hadisə kimi, tarixi həqiqət kimi, nağıl isə əsl olmayan "uydurma", "yalan" və "quraşdırma" kimi danışılır.

Burada diqqəti "uydurma", "yalan" və "quraşdırma" ifadələri xüsusi cəlb edir. Nağılı dastandan fərqləndirən həmin göstərilən ifadələrdir. Bu ifadələr isə magiya ilə bağlıdır. **Çünki nağıllarda ifrat "fantastika" onu dastandan kəskin fərqləndirir. Bu "fantastika" birbaşa magiya, sehrə bağlıdır.** Sehr magiyanın mahiyyətini təşkil edir.

Nağılın janr poetikasını XX əsr sovet epoxasının folklorşünaslıq görüşləri əsasında səciyyələndirməyə çalışan görkəmli ədəbiyyatşünas, folklorşünas Həmid Araslı göstərir ki, nağıllarda zəhmətkeş xalq öz həyat və mübarizəsini, arzularını əks etdirir. Burada təbiət qüvvələrinə qalib gəlmək arzusu, zalımlara qarşı mübarizə hissi, xalqın ruhanilərə bəslədiyi nifrəti ifadə olunmuşdur...

Nağıllarda insanın dünya haqqında, təbiət haqqında ibtidai təsəvvürləri əfsanəvi şəkildə ifadə edilir, təbiət qüvvələri və heyvanlar müqəddəsləşdirilir; onlar insan kimi canlı göstərilir (10, s.20).

H.Araslının bu fikrindən folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası baxımından belə bir nəzəri qənaət hasil olur: insanın təbiət qüvvələrinə qalib gəlmək arzusu magiyanı yaradır: magiya, bu mənada, insanın həm gücsüzlüyünü, həm də gücünü ifadə edir. Təbiət insandan güclüdür, çünki o, kosmik stixiyadır. İnsan isə ona qalib gəlmək istəyir. Bu halda o, magiyanı yaradaraq öz həyatına daxil edir və magiya bu mənada onun gücünü ifadə edir.

Burada mövzumuz baxımından diqqəti müəllifin "Nağıllardakı fantaziyanın da arxasında real həyat hadisələri durur. Lakin o real hadisələri tam dəqiq-liyi ilə aydınlaşdırmaq çox çətin olur" cümlələri cəlb edir.

Doğrudan da, nağıllardakı fantaziyanın arxasında real həyat hadisələri durur. Belə ki, nağıllar bütün fantasmaqorik məzmununa baxmayaraq, bütün hallarda real varlıq aləmini inikas edir. Lakin burada məsələ reallığın necə əks olunması ilə bağlıdır. Bunu əyri güzgü misalı ilə daha aydın şəkildə izah etmək mümkündür. Əyləncə məqsədi ilə düzəldilmiş əyri güzgülərdə insanın bədənin müxtəlif hissələri müxtəlif ölçülərdə əks olunur. Bu, gülüş yaratmaq məqsədi ilə edilir. Lakin insanın şəkli həmin güzgüdə nə qədər fərqli əks olunmağından asılı olmayaraq, güzgüdəki əks həmin insanın şəklidir. Bu mənada, bütün hallarda nəzərə almaq lazımdır ki, **nağıllardakı fantastik obrazlar da məhz reallığın magik metaforasıdır.**

Nağıllarla bağlı qiymətli fikirlərin müəllifi Paşa Əfəndiyev nağılın janr yaddaşını belə səciyyələndir: "Azərbaycan nağıllarında xalqın milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, məişət tərzini təsvir olunur. Bu nağıllar müxtəlif dövrlərdə xalqın dünyagörüşünü, həyata münasibətini, gələcək haqqında arzularını, azadlıq, müstəqillik uğrunda xarici işğalçılara, yerli zalımlara qarşı mübarizəsini, onun öz qüvvəsinə, gələcəyinə inamını bədii boyalarla əks etdirir".

Göründüyü kimi, P.Əfəndiyev üçün nağıllar milli-mənəvi dəyərləri özündə birləşdirən zəngin janr hadisəsidir. O, öz fikrində xalqın milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, məişət tərzinin nağıllarda təsvir olunmasını da qabartmışdır. Bu isə folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası baxımından diqqəti cəlb edir. Magiya ritual aktı kimi xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələri ilə sıx bağlıdır. Yəni heç bir xalqın həyatını magiyadan - sehr, cadu, ofsun və s.-dən kənarında götürmək mümkün olmadığı kimi, Azərbaycan xalqının da həyatı, məişəti magik rituallarla bağlıdır. Bu halda P.Əfəndiyevin xalqın milli xüsusiyyətlərinin, adət-ənənələrinin, məişət tərzinin nağıllarda təsvir olunmasını göstərməsi həm də magiyanın nağıllarda yaşamasına bir işarədir.

Folklorşünas Vaqif Vəliyev nağılın janr poetikasını belə ümumiləşdirmişdir: "Nağıllarda müsbət sehrli qüvvələr şər qüvvələri təmsil edənlərə qarşı qoyulur ki, bu canlılar mübarizə aparən qəhrəmanın yaxın köməkçisi olur, onun qələbə çalmasında yaxından kömək edir. Bunlarda həm də hakim sinif, din

xadimləri, ümumiyyətlə, bütün istismarçı təbəqələr lağa qoyulur, kəskin tənqid atəşinə tutulur. Geniş xalq kütləsi mövcud ictimai quruluşun eyiblərini açır, xalqa zülm edən tüfeyliləri ifşa edir. Bu nağıllarda satira son dərəcə güclüdür. Məişət nağıllarında istismarçı sinfin bütün təbəqələri gülünc vəziyyətə salınır".

Müəllifin "Nağıllarda müsbət sehrli qüvvələr şər qüvvələri təmsil edənlərə qarşı qoyulur..." cümləsi nağılların birbaşa magik strukturunu ifadə edir. Nağılların poetikası üçün əsas olan xeyirlə şərin mübarizəsidir. Sehrli nağıllarda bu mübarizə bütün hallarda magik vasitələrlə aparılır. Bu mənada, **nağıllarda magiya reallığının magik metaforası kimi çıxış edir.**

Nağılların janr poetikasını görkəmli ədəbiyyatşünas Ə.Mirəhmədov belə səciyyələndirmişdir: "Bütün xalqların şifahi yaradıcılıqlarında ən qədim və ən çox yayılmış ədəbi şəkillərindən olan nağıllarda xalqın həyata baxışı, milli xüsusiyyətləri, sinfi münasibətləri, qədim məişəti və adət-ənənələri öz əksini tapır... Bəzi nağıllarda istismarçı siniflərin təbliğatı nəticəsində həqiqəti təhrif edən cəhətlər də olur".

Doğrudan da, bütün nağıllar onu yaradan xalqın etnopsixoloji kimliyini ifadə edir. Bu mənada, **"nağıllarda xalqın həyata baxışının öz əksini tapması" fikri magik görüşləri də milli psixologiyanın ayrılmaz parçası kimi təsdiq edir.** Belə ki, magik obrazlar bütün antopoloji universallığına baxmayaraq, onu yaradan xalqın düşüncəsini əks etdirdiyi üçün bu fantastik obrazlar həm də təhtəşüurun milli materialı, milli arxetipləridir.

Nağıllar haqqında Ə.Səfərli və X.Yusifovun fikri folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası baxımından diqqəti cəlb edir. Müəlliflər yazırlar: "Nağılların bir çoxunda cəmiyyət həyatının ən qədim dövrlərinə məxsus aydın izlər vardır. İnsan bu nağıllarda ətraf mühit haqqında şeirlərlə dolu bir təsəvvürə malik olur. Burada insan kimi danışan, düşünən, xeyrxahlıq edən heyvanlar, quşlar, bitkilər mühüm yer tutur. Nağıllarda xeyrxah qüvvələrlə yanaşı, şər qüvvələr də iştirak edirlər... qorxunc varlıqlar kimi göstərilən bu qüvvələr təbiətin ayrı-ayrı cəhətlərini, hadisələrini təmsil edirlər... Nağıllarda xalqın həyatı, istək və arzuları, adət və ənənələri daha geniş şəkildə əks etdirilir".

Göründüyü kimi, müəlliflər nağıllarda fantastik obrazların təbiətin ayrı-ayrı cəhətlərini, hadisələrini təmsil etməsini təsdiq edirlər. Bu da öz növbəsində magiyanı reallığın fantasmaqorik metaforası kimi təsdiq edir.

Nağılın janr yaddaşı haqqında başqa bir ümumiləşmiş fikrə diqqət edək: "Bu janr hələ sinifli cəmiyyətdən qabaq yaranmışdır. Heyvanlardan bəhs edən ilk nümunələri totemizmlə bağlıdır. Animizmlə bağlı sehrli nağıllarda əsatiri surətlər (div, əjdaha və s.) mühüm yer tutur. Zaman keçdikcə nağıllar mifoloji xarakterini itirmiş, daha çox real və sosial səciyyə kəsb etmişdir. Nağıllarda xalqın dünyagörüşü, həyat və məişəti, arzu və idealları zülm və əsarətə qarşı mübarizəsi, öz qüvvəsinə, gələcəyə inamı, nikbinliyi əksini tapmışdır. Xeyrin şər, işığın zülmət, yaxşılığın pislilik, ədalətin haqsızlıq üzərində qələbəsinə inamı

nağılların əsas ideya-fəlsəfi qayəsidir".

Nağıllarda zaman keçdikcə mifoloji xarakterin itməməsi mühüm məsələdir. Yəni magiyamif ölmür, reallıqla daha çox çulğaşaraq yeni poetik keyfiyyət kəsb edir. Bu cəhətdən yuxarıdakı fikir folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası baxımından diqqəti cəlb edir. Belə ki, nağıl janrının "sınıfli cəmiyyətdən qabaq yaranması" onun birbaşa ibtidai icma quruluşu, gerçək haqqında ibtidai-ilkin təsəvvürlər sistemi ilə bağlı olduğunu təsdiq edir. Magiya da birbaşa ibtidai dünyagörüşü ilə bağlı təsəvvürlər sistemi (magik dünya modeli) və praktikadır. Bundan dolayı heyvanlardan bəhs edən ilk nağıl nümunələrinin totemizmlə bağlılığı, o cümlədən, animizmlə bağlı sehrlilərdə əsatiri surətlərin (div, əjdaha və s.) mühüm yer tutması da nağıl janrının poetik yaddaşı üçün magik görüş, obraz və motivlərin mövcudluğunun əsas cəhətlərdən biri olduğunu təsdiq edir. **Nağıllarda magiya totemizmlə, animizmlə çulğalaşmış, qovuşmuş haldadır.**

Mərhum Cavad Heyətin fikri nağıl-magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının üzərinə işıq salır. O yazır: "Nağıllar xalqın təbii və real aləmin fəvqündə yaşatdığı qəhrəmanların hekayəsidir... Nağıllarda nikbinlik hakimdir, yaxşılıq pisliyə və haqq nahaqqa qələbə çalır. Nağılların xüsusiyyətlərindən biri də şəkil dəyişdirməkdir" (8, s.140).

Göründüyü kimi, müəllif nağıl janrının əsas poetik xüsusiyyətlərindən birinin şəkil dəyişdirmək olduğunu qeyd edir. Nağıllarda şəkil dəyişdirmək - metamorfozadır və elmdə bu şəkildəyişdirmə **çevrilmə, dönərgəlik** adlanır. **Çevrilmə, dönərgəlik, şəkildəyişdirmə - metamorfoza nağıl obrazlarının öz məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etdikləri əsas magik üsullardan, fəndlərdən biridir.**

Elçin və V.Quliyev nağıl janrının əsas xüsusiyyətlərini belə səciyyələndirmişlər: "Nağıllarda yumoristik və fantastik çalarlar üstünlük təşkil edə bilər. Azərbaycan nağıllarının əksəriyyətində yaxşılıqla pislik, xeyirxahlıqla bədhaxlıq, işıqla qaranlıq ənənəvi surətdə qarşılaşır".

Müəlliflərin fikrində "nağıllardakı yumoristik və fantastik çalarlar" məqamı diqqəti nağıl-magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası baxımından cəlb edir.

Nağıllarda yumor - gülüş deməkdir. Muxtar Kazımoğlunun apardığı əhatəli tədqiqatlar nağıllardakı gülüş-yumorun magik görüşlərlə bağlılığını təsdiq edir (6, s.107). Müəllif folklor nümunələrini, o cümlədən nağılları təhlil edərək göstərir ki, gülüş magik xarakterə malikdir və qəhrəmanın əlində əsas təsir vasitəsidir.

Eləcə də mifoloq-folklorşünas Ramil Əliyevin Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlərlə, o cümlədən mifoloji şüurun bədii spesifikasiyası ilə bağlı tədqiqatlarında nağıl janrının magiya ilə bağlılığı əsaslandırılmış, xüsusilə sehrlilərdə qəhrəmanlarının magiyadan istifadə etdikləri göstərilmişdir. Müəllif nağıl-magiya əlaqələrinə mifik görüşlər müstəvisində yanaşmışdır. R.Əliyev

yazır ki, nağılların süjet xəttinin mifoloji şüurun inkişaf mərhələləri ilə birbaşa bağlı olduğunu düşünsək, nağıllarda animist, fetişist, totemist və antropomorfik təsəvvürlərin geniş yer aldığı qənaətinə gələrik (7, s.85).

Qeyd edək ki, müəllifin nağıllarda xalq tərəfindən yaradılan fantastik əşyaların onun fantastik ixtirası olması fikri çox maraqlı və məntiqlidir. Axı **nağıl fantaziyası bütün hallarda həmin nağılı yaradan xalqın təxəyyülünün gücünü ifadə edir. Bu mənada magiya həmin təxəyyülün əsası, enerji qaynağı rolunu oynayır.**

Bildirmək istərdik ki, nağıl-magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyası baxımından tanınmış nağılşünas alim Oruc Əliyevin fikirləri aktualdır. O yazır ki, nağıl xalq epik yaradıcılığının məhsulu olub, nəsil-dən-nəslə keçərək yaşayan, xalqın həyat, məişət tərzini, tarixi ənənələrini və cəmiyyətdəki ictimai ziddiyyətləri qabarıq halda, fantastik bədii uydurmalar vasitəsilə əks etdirən, sonu, əsasən, nikbin ovqatla qurtaran bir janrdır" (8, s.10).

Beləliklə, müəlifə görə:

- nağıl epik düşüncə potensialını ifadə edir;
- nağıllarda reallıq magik-fantastik vasitələrlə inikas olunur.

Ümumiyyətlə, nağılın poetik janr yaddaşı ilə bağlı rus alimlərindən O.M. Freydenberq, E.M.Meletinski, D.M.Moldavski və N.B.Sobolevanın, Azərbaycan alimlərindən M.Cəlal və L.Həsənova, türk folklorşünaslarından B.Ögel, P.N.Boratav, N.Taner və E.Asmanın fikirlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, nağıllarda xalqın arzusu və istəklərinin, həyat və mübarizəsinin, şər qüvvələrə qalib gəlmək niyyətlərinin təsviri magik təsəvvürlərlə əlaqəlidir. Nağıl mətnlərində "uydurma", "xəyal", "fantaziya" və "quraşdırma", sehrlı qüvvələr, heyvanlar və quşlar, xeyrixah və şər qüvvələr bu və ya digər şəkildə magik təsəvvürlər sistemini inikas edir. Bundan başqa, nağıllarda sehrlı, fantastik, əfsanəvi və satirik-yumoristik çalarların üstünlük təşkil etməsi də magiya ilə əlaqələndir. Belə ki, nağıllar məzmununa görə sehrlı, heyvanlar haqqında və satirik məişət nağıllara bölünürlər. Magiya bu halda ya sehrlı nağıllarda olduğu kimi əsas fonu təşkil edir, ya da poetik elementlər halında mətnin strukturunda özünə yer alır.

Prof. A.Nəbiyev nağılları belə təsnif etmişdir:

I. Heyvanlar haqqında nağıllar.

a) ilkin təsəvvürləri və totemist görüşləri əks etdirən nağıllar

b) alleqorik nağıllar.

II. Sehrlı nağıllar.

III. Məişət nağılları.

IV. Uşaq nağılları

Əlbəttə, nağıllarda magik elementləri, demək olar ki, bütün nağıl növlərində aşkarlamaq olar. Ancaq, heç şübhəsiz ki, nağıllar içərisində magiya ilə bağlılıq özünü daha çox sehrlı nağıllarda göstərir. A.N.Vesolovski yazır ki, "siz miflərin, sehrlı nağılların morfoloji məzmununu araşdırmaq istəyirsinizmi?..

Nağıllarımızı bütövlükdə götürün, onda əks olunan müxtəlif motivləri araşdırın, həmin xalq nağılları ilə onu əlaqədə götürün, onun psixoloji durumunu, xalqa məxsus fərdiliyini müəyyənləşdirin, sonra isə onların başqa xalqların nağılları ilə müqayisəsinə keçin".

Bu fikirlər nağıl janrının nümunəsində folklor və magiya əlaqələrinin semantik strukturu və tipologiyasının üzərinə gur işıq salır. Belə ki, nağılların içərisində "sehrli nağıllar" kateqoriyası elə bu nağılların sehr, magiya ilə bağlı olduğuna görə ayrıca qrup kimi fərqləndirilir.

Nəticə. Beləliklə, nağıllar haqqında fikirlərin öyrənilməsi nağıl-magiya münasibətlərinin ən müxtəlif tərəflərinə görkəmli alimlərin baxışları kontekstində nəzər salmağa imkan verdi. Bu baxışın əlamətdar cəhətlərindən biri də onda ifadə olunur ki, bu yarım-fəsil nağıl-magiya əlaqələrinin növbəti yarım-fəsildə konkret nümunələr əsasında öyrənilməsindən ötrü nəzəri bünövrə yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Kamal (Rəsulov) R. "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası (metaforik arxetiplər): Fil. elm. nam ... dis. avtoref. Bakı, 1995, 21 s.
2. Пропп В.Я. Русская сказка. Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1984, 335 с.
3. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Москва: Наука, 1976, 325 с.
4. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Ленинград: Наука, 1967, 209 с.
5. Померанцева Э.В. Сказки. Русское народное творчество. Москва: 1966, 234 с.
6. Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm, 2005, 186 s.
7. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 2012, 350 s.
8. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 192 s.